

Pomniki uczestników walk narodowowyzwoleńczych na południowo-wschodnim obszarze dawnego województwa tarnopolskiego

ANNA SYLWIA CZYŻ
INSTYTUT HISTORII SZTUKI UKSW

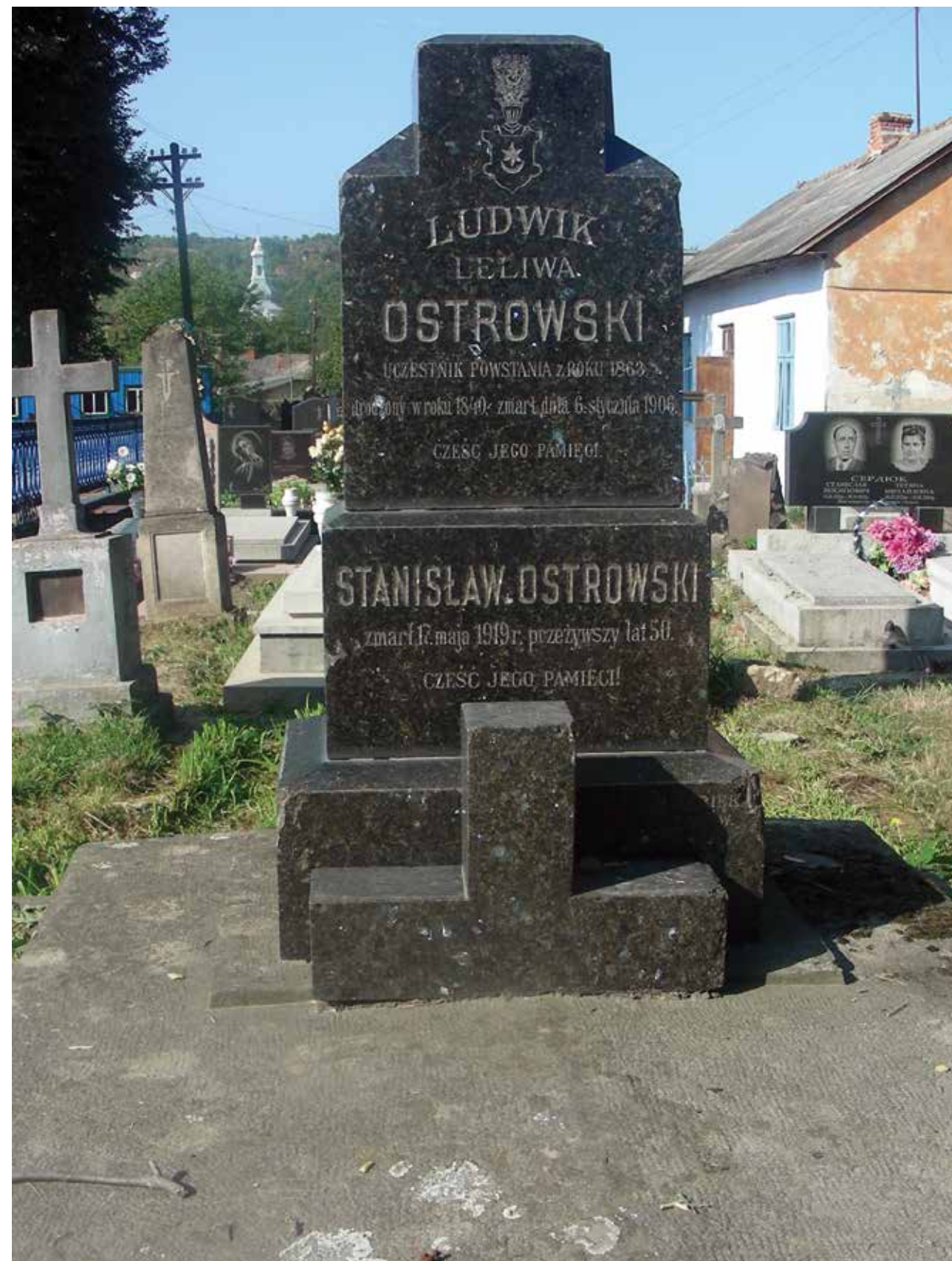
Południowo-wschodni obszar utworzonego w 1920 r. województwa tarnopolskiego stanowił wysunięty cypel II Rzeczypospolitej graniczący z Rumunią i Rosją sowiecką. Malowniczy teren z dominującym osadnictwem wiejskim, różnorodny pod względem narodowościowym i wyznaniowym, zamieszkiwało, według danych ze spisu powszechnego w 1931 r., 713 523 osób, z czego Polacy stanowili 49% populacji skupionej przede wszystkim w powiatach tarnopolskim i trembowelskim¹.

¹ Wyliczenia obejmują powiaty: borszczowski, buczacki, czortkowski, kopczyński, tarnopolski, trembowelski i zaleszczycki, których cmentarne pomniki staną się przedmiotem poniższych refleksji. Zob. G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, s. 79.

Na tak zakreślonej mapie zachodniego Podola Instytut Historii Sztuki UKSW od 1999 r. podejmuje inwentaryzację, której przedmiotem są cmentarze i nagrobki z inskrypcją w alfabecie łacińskim, powstałe przed 1945 r.² Podczas prac nierzadko odnotowywane są ciekawe realizacje sepulkralne, w tym wiodących klasycystów lwowskich³, ale także pochówki osób ważnych

² Więcej na temat metodologii prowadzonych prac zob. A.S. Czyż, B. Gutowski, *Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, s. 21–30.

³ Zob. artykuły autorki: *Nagrobek Konstancji 1° voto Bielskiej 2° voto Rogalińskiej na cmentarzu w Bielawicach – domniemane dzieło lwowskiego rzeźbiarza Hartmana Witwera*, w: *Patriae commodis serviens... Być Ojczyźnie pożytecznym... Księga pamiątkowa dedykowana prezydentowi RP Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2008, s. 140–152; *Klasycyzm na cmentarzach Tarnopolszczyzny*, w: *Sztuka cmentarzy XIX i XX wieku*, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2010, s. 84–86, 92; *Klasycystyczne nagrobki na cmentarzach dawnego powiatu trembowelskiego*,

1. Henryk Karol Perier, nagrobek Ludwika Leliwy Ostrowskiego (1840–1906), cmentarz w Zaleszczykach. Fot. A.S. Czyż

2. W. Moskaliuk, nagrobek Mariana Ostoi Ładuńskiego (1843–1913), cmentarz w Zaleszczykach. Fot. A.S. Czyż

dla lokalnej społeczności⁴. Wśród nich zdarzają się nagrobki uczestników powstań, kampanii napoleońskich oraz wojen polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej, a także pomniki poległych wystawione ok. 1930 r. Przy okazji obchodzonej w 2018 r. setnej rocznicy odzyskania przez Rzeczpospolitą niepodległości pochowanym na lokalnych cmentarzach bohaterom i upamiętniającym ich pomnikom należy się przypomnienie i krótkie omówienie⁵.

NAGROBKI

We wszystkich odnotowanych przypadkach uczestników walk narodowowyzwoleńczych upamiętniono realizacjami, które w pejzażu sepulkralnych rozwiązań zachodniego Podola nie wyróżniają się ani swoją formą, ani materiałem. O udziale w zbrojnych akcjach świadczy jedynie informacja podana w inskrypcji. Fakt ten był na tyle znaczący, że można uznać, że wymieniano go zawsze, kiedy podawano dane indywidualizujące zmarłego, ważne z punktu widzenia rodziny, najczęstszego fundatora pomników⁶. Zdarzało się, wcale

nierzadko, że nawet potomkowie uczestników walk powoływali się na swoich bohaterskich przodków⁷.

Najwcześniejszy nagrobek upamiętniający uczestnika walk narodowowyzwoleńczych odnaleziono w Zaleszczykach. Upamiętnia on Ignacego Ślepowron Kuczyńskiego (1779–1816) „kapitana wojska polskiego, kawalera orderów francuskiego i polskiego legii honorowej”⁸. Pomnikowi nadano obiegową formę obelisku na dwustopniowym cokole, wpisując go w klasycystyczne realizacje reprezentowane różnorodnie i ciekawie na zaleszczyckiej

narodowowyzwoleńczych nie informowano. Dane te można wówczas pozyskać jedynie ze źródeł archiwalnych lub też opracowań historycznych i dotyczą one przede wszystkim szlachty i ziemian. Zob. niżej.

⁷ Uczynili tak fundatorzy zaleszczyckiego nagrobka (żeliwny krzyż na cokole, lata 20.–30. XX w.) Rozalii Rokiewicz, córki Stanisława Melbachowskiego, uczestnika powstania listopadowego, dowódcy 2. pułku jazdy krakusów, nakazując kamieniarzowi wykonanie inskrypcji: Tu / spoczywa s. p. / Rozalia / Rokiewicz / córka majora / wojsk polskich / Stanisława / Melbachowskie / go prosi o pozdro- / wienie Anielskie // . Z kolei na buczackim pomniku Marii Górskiej (koniec XIX w.) zapisano: MARYA / GÓRSKA / ŻONA WETERANA / WOJSK POLSKICH / PRZEŻYWSZY LAT 73 / PROSI / O ZDROWAŚ MARYO // . Podobny charakter ma napis na nagrobku z cmentarza Mikulinickiego w Tarnopolu: TU SPOCZYWA S. P. / EMILIA WIDACKA / W DOWODZIE PO POWSTAŃCU Z 1863 r. / + DN. 5 v. 1918 r. PRZEŻYWSZY LAT 69 / CZEŚĆ JEJ PAMIĘCI // . A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz miejski w Buczaczu*, Warszawa 2009, s. 66; A.S. Czyż, A. Dzieborska, *Zaleszczyki, w: Cmentarze dawnego powiatu zaleszczyckiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1790–1945)*, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2016, s. 293; <http://cmentarzetaarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=16412> [dostęp 28 III 2018 r.].

⁸ Nagrobek wykonano z piaskowca i opatrzone dwiema inskrypcjami: TU / LEŻĄ ZWŁOKI / S. P. / JGNACEGO / KUCZYŃSKIEGO / Kapitana wojska / polskiego Kawa / lera Orderów / francuskiego / y polskiego legii / honorowej licząc / wieku Swego / lat 37 umarł / Dnia 9. junii / 1816 w Zaleszczy. //.; KAROLINA / Z JODYNÓW / KUCZYŃSKA / wierna żona / kochanemu Mał / żąkowski położyła / na wiecno / pamiontkie / Dnia 23 July / 1816 Roku / Prosi o 3 Cdro / was Maria / za dusze yegą // . A.S. Czyż, A. Dzieborska, dz. cyt., s. 345–346.

w: *Velis quod possis. Studia z historii sztuki ofiarowane profesorowi Janowi Ostrowskiemu*, red. A. Betlej, K. Brzezina-Scheuerer, A. Dworzak, M. Fabiański, P. Krasny, M. Kurzej, D. Nestorow, Kraków 2016, s. 423–424, 786; *Klasykistyczne nagrobki na cmentarzach dawnego powiatu tarnopolskiego*, w: *Cmentarze dawnego powiatu tarnopolskiego. Kaplice, grobowce i nagrobki z inskrypcjami zapisanymi w alfabecie łacińskim (1800–1945)*, t. 1, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2017, s. 108–111.

⁴ A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze Podola – źródło do badań nad sztuką i historią*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 167–188.

⁵ Na marginesie dodajmy, że opracowania naukowe, dotyczące grobów powstańców na interesującym nas obszarze, datują się od czasów międzywojnia: np. J. Białynia Chołodecki, *Cmentarzyska i groby naszych bohaterów z lat 1794–1864 na terenie Wschodniej Małopolski*, Lwów 1928; M. Weber, *Opieka nad grobami bohaterów w Wschodniej Małopolsce*, Lwów 1929.

⁶ Nie można jednocześnie wykluczyć, że zdarzały się sytuacje, gdy o udziale w konspiracji i zrywach

3. Nagrobek Franciszka Ksawerego Jordan
Rozwadowskiego (1770–1860), cmentarz
w Jagielnicy. Fot. A.S. Czyż

nekropolii, którą można by nazwać małym Łyczakowem⁹. Nagrobek wyróżnia się bowiem dekoracją obelisku, na którą składa się nie tylko wypukłorzeźbiony herb, ale także panoplia oraz podwieszane na wstęgach odznaczenia krzyża Virtuti Militari i gwiazdy Legii Honorowej, które stanowią wprost wizualizację inskrypcji¹⁰. Jest to o tyle wyjątkowe, że choć innego uczestnika powstania kościuszkowskiego – Antoniego Kobylańskiego (1773–1841), pochowanego na cmentarzu w Buczaczu, upamiętnia ten sam typ nagrobka, to o jego zaangażowaniu w walkę świadczy jedynie treść inskrypcji¹¹.

Obelisk jako sposób uczczenia bohaterów zrywów narodowyzwoleńczych nie był wyborem przypadkowym. Wpływ na to miała przede wszystkim jego symbolika, wyrastająca z wierzeń egipskich, włączona z czasem w chrześcijańskie alegorie funeralne i kommemoratywne, opowiadające o wiecznym życiu i nieprzemijającej sławie¹². Była to też forma chętnie

wybierana przez przedstawicieli szlachty i ziemian, a ci nierzadko walczyli w powstaniach. Przykładów dostarczają pomniki uczestników zrywów listopadowego i styczniowego, m.in. Józefa Żurakowskiego (1804–1874) z Hłuboczka Wielkiego¹³, Kazimierza Szelig Szeliskiego (1807–1885) z Chodaczkowa Wielkiego¹⁴, Karola Wróblewskiego (1808–1890) z Czortkowa¹⁵, Juliana Motrycza (1844–1905) z Monasterzysk¹⁶ oraz tarnopolskie Adama

Świat symboliki chrześcijańskiej, tłum. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, il. i komentarz T. Łozińska, Warszawa 1990, s. 381–382; L. Zinkow, *Imhotep i pawie pióra. Z dziejów inspiracji egipskich w architekturze polskiej*, Kraków 2009, s. 29–51, 57, 143–145.

¹³ Na nagrobku prócz napisu upamiętniającego powstańca z 1831 r. (JÓZEF ŻURAKOWSKI / Major b. wojsk polskich / ozdobiony Krzyżem „Virtuti militarij” / ur. 1804. zm. 1874. //.), znajdują się inne inskrypcje: WIKTORJA / Z GARAPICHÓW / ŻURAKOWSKA / ur. 1813. zm. 1857. //.; MIKOŁAJ MEREY de / KAPOSMERE / c. k. Jenerał – major / Szambelan J.C.K.A.M. / ur. 1817. zm. 1896. //.; WAND[A] Z ŻURAKOWSKICH / MEREY de [K]APOSMERE. / ur. 183[5?] zm. 1898. // <http://cmentarzarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15928> [dostęp 28 III 2018 r.].

¹⁴ Na obelisku znajduje się inskrypcja: KAZIMIERZ [z] SZELIG / SZELISKI / WŁASCICIEL DOBR ZIEMSKICH / OFICER BYŁYCH WOJSK POLSKICH / Z ROKU 1831. POSEŁ DO RADY PANSTWA / [...]MU. / URO[DZONY] [M]ARCA 1807. / + 19 [...] 1885 / CZESC JEGO PAMIECI // <http://cmentarzarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15864> [dostęp 28 III 2018 r.].

¹⁵ Nagrobek upamiętnia także Paulinę z Niedźwiedzkich Korczyńską (zm. 1887) oraz Julię z Korczyńskich (1813–1887). B. Gutowski, Czortków, w: A.S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, *Cmentarze dawnego powiatu czortkowskiego*, Warszawa 2007, s. 162.

¹⁶ Nagrobek wykonano z betonu, rozbudowując nieco jego formę przez dodanie płyty nagrobnej, na której posadowiono obelisk na trójstopniowym cokole. Ozdobiono go przy tym płaskorzeźbionym krzyżem i obiegowym motywem wieńca laurowego. Inskrypcja głosi: JULIAN MOTRYCZ / APTEKARZ i OBYWATEL / m. Monasterzysk / żołnierz z 1863 r / + 25 maja 1905 r. przeżywszy lat 61. / POKÓJ JEGO POPIOŁOM // U. Dragońska, *Monasterzyska*, w: *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego*, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2017, s. 446.

⁹ Więcej na ten temat zob. A.S. Czyż, *Nagrobek „Dobrey Pani Sąsiadki i najlepszey Matki” ze wsi Torskie (pow. zaleszczycki)*, w: *Homo creator et receptor artium. Księga pamiątkowa księdzu profesorowi Stanisławowi Kobielusowi ofiarowana*, red. M. Wrześniak, Warszawa 2010, s. 313–324; A. Czyż, *Klasycyzm...*, dz. cyt., s. 86–87, 91; A.S. Czyż, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 282–284.

¹⁰ Formę obelisku miał także klasycystyczny nagrobek Leonarda Starzeńskiego, żołnierza legionów Dąbrowskiego, zmarłego od ran w Tarnopolu 29 VIII 1809 r., którego pochowano na tamtejszym, nieistniejącym już, pierwszym cmentarzu zamiejskim. Obelisk był przy tym ozdobiony nie tylko herbem Lis i medalionem z monogramem IHS, ale także panopliami, w tym szablą, strzelbą i pistoletami, co zbliża go do realizacji z Zaleszczyk. B. Gutowski, *Historia cmentarzy na terenie dawnego powiatu tarnopolskiego w świetle dotychczasowych prac inwentaryzacyjnych*, w: *Cmentarze dawnego powiatu tarnopolskiego...*, dz. cyt., s. 60, 63.

¹¹ Nagrobek wykonano z piaskowca i opatrzono inskrypcją: ANTONI / KOBYLAŃSKI / UŁAN WOJSK POLSK[ICH] / T. KOŚCIUSZKI / [*] 1773. + 21/1 1841 // A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz...*, dz. cyt., s. 90.

¹² W.S. Heckscher, *Bernini's elephant and obelisk*, „The Art Bulletin” 1947, nr 3, t. 29, s. 155–182; D. Forstner,

4. Kwatera poległych w wojnie
polsko-bolszewickiej na cmentarzu
w Monasterzyskach, lata 30. XX w.
Fot. A.S. Czyż

Ciążkowskiego (1840–1882)¹⁷, Jana Wierzby Wendorfa (1820–1902)¹⁸, Antoniego Giedroycia (1841–1909)¹⁹, których jednak nie wyróżniono dekoracją panopliową.

Schemat ten był stosowany przez całą pierwszą połowę XX w., o czym świadczą pomniki na cmentarzu Mikulinieckim w Tarnopolu. Jeden z nich postawiono na grobie kierownictwa kopalń naftowych w Borysławiu (daw. pow. drohobycki): oficera legionów Stanisława Dunaja (ur. 1887), Franciszka Chłopika (ur. 1872) i Władysława Białego (ur. 1893), którzy zmarli pod koniec marca 1919 r. podczas internowania ich przez Ukraińców²⁰. Drugi z nagrobków upamiętnia lekarza i majora wojsk polskich Mariana Zachariewicza (1902–1945)²¹.

17 Na nagrobku znajduje się inskrypcja: DOM / WIECZNEGO SPOCZYNKU / FAMILII / CIĄŻKOWSKICH / - / Tu leży / ADAM CIĄŻKOWSKI / OBYWATEL MIASTA TARNOPOŁA / URDZ. W R. 1840 / 10 GRUDNIA / ZMARŁ W R. 188[2] 21 CZERWCA / żołnierz r. 1863 więzień wygnaniec / i tułacz po powrocie do kraju oddany / pracy po trudzie życia legł w ziemi / którą kochał z wiarą i ufnością w Bogu / Pozostała żona z sierotami błaga / Boga o spokój Jego Duszy // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=14692> [dostęp 28 III 2018 r.].

18 Na cokole zapisano: Tu spoczywa / JAN WIERZBA / WENDORFF / Uczestnik powstania 1863 / * 1820 + 1902. // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=16584> [dostęp 28 III 2018 r.].

19 Na nagrobku umieszczono inskrypcję: z Malinarch Helena / GIEDROYC / ur 1852 + 2/12 1900. / ANTONI GIEDROYC / kapitan wojsk polskich / 1863. ur. na Litwie / 1841. + 12/2 1909. / Boże bądź miłosiernym / dla nich // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=14953> [dostęp 28 III 2018 r.].

20 Napis znajduje się na metalowej tablicy w cokole: + / Tu spoczywają / STANISŁAW DUNAJ / OFICER LEGIONÓW POLSK. KIEROWNIK KOPALŃ NAFTOWYCH / W BORYSŁAWIU. * 1887 + 25/3 1919 / FRANCISZEK CHŁOPIK / KIEROWNIK WARSZTATÓW W BORYSŁAWIU. * 1872 + 26/3 1919 / WŁADYSŁAW BIAŁY / ASYSTENT TECHN. KOPALŃ NAFT. W BORYSŁAWIU. * 1893 + 27/3 1919 / INTERNOWANI PRZEZ UKRAIŃCÓW MARLI KOLEJNO ZA WOLNOŚĆ TEJ ZIEMI // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15430> [dostęp 28 III 2018 r.].

21 Na cokole umieszczono napis: Tu spoczywa / DR MED MARIAN ZACHARIEWICZ / Major Wojsk Polskich / * 1902 + 29. III. 1945 r. / PROSI O POZDROWIENIE

Z reguły pomniki wykonywały lokalne warsztaty kamieniarskie z miejscowego piaskowca lub betonu, choć zdarzały się też wyjątki. Pomnik Ludwika Leliwy Ostrowskiego (1840–1906) z Zaleszczyk sprowadzono z lwowskiego warsztatu Henryka Karola Periera²² (il. 1). Nagrobek wyróżnia nie tylko herb, czy też sam fakt importu, ale także materiał – gąbry, skała rzadko odnotowywana na cmentarzach zachodniego Podola i niemal zawsze związana z lwowskim warsztatem. Importem z innego ośrodka artystycznego jest z kolei pomnik z czarnego granitu upamiętniający Mariana Ostoję Ładuńskiego (1843–1913) z tej samej zaleszczyckiej nekropolii, wykonany, jak poświadcza sygnatura, przez W. Moskaliuka z Czerniowiec²³ (il. 2). Na obelisku od frontu wryto krzyż w glorii oraz herb, pomiędzy którymi pierwotnie znajdowała się fotografia zmarłego²⁴.

ANIELSKIE / Z TWOICH DARÓW PANIE / OFIARĘ CI SKŁADAMY // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15446> [dostęp 28 III 2018 r.].

22 Element pionowy sprowadzony ze Lwowa posadowiono na płycie nagrobnej wykonanej z lokalnego piaskowca. Pomnik opatrzone sygnaturą: H. PERIER / LWÓW // oraz inskrypcją: STANISŁAW OSTROWSKI / zmarł 17. maja 1919 r. przeżywszy lat 50. / CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI! //; LUDWIK / LEIWA / OSTROWSKI / UCZESTNIK POWSTANIA Z ROKU 1863 / urodzony w roku 1840, zmarł dnia 6. stycznia 1906 / CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI // A.S. Czyż, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 320. Na temat warsztatu Periera zob. J. Biriulow, *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku. Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy*, Warszawa 2007, s. 175–178; a także A.S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze dawnego powiatu borszczowskiego*, Warszawa 2004, s. 24, 249–250; A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz...*, dz. cyt., s. 38, 58; A.S. Czyż, B. Gutowski, *Wstęp...*, dz. cyt., s. 26; *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego...*, dz. cyt., s. 20, 333–334, 341–342, 712, 446; B. Gutowski, *Historia...*, dz. cyt., s. 77–78, 88.

23 Na temat realizacji Moskaliuka i innych warsztatów z Czerniowiec na Bukowinie zob. A.S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, dz. cyt., s. 24, 183–184; A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz...*, dz. cyt., s. 38, 44; A.S. Czyż, B. Gutowski, *Wstęp...*, dz. cyt., s. 25–26.

24 Na nagrobku umieszczono napis: Maryan Ostoja / Ładuński / były właściciel dóbr / i uczestnik powstania z r. 1863 / urodz. dnia 21 stycznia 1843 r. /

Obelisk ustawiono też na cmentarzu w Horodyszczu, na grobowcu ziemnym, w którym złożono zwłoki Ignacego Ślepowron Bajewskiego²⁵. Monument wykonany z szarego granitu powstał, jak głosi sygnatura, we lwowskim warsztacie Henryka Karola Periera.

Oczywiście zdarzały się także inne formy pomników, w tym filar zwieńczony krzyżem, czego przykładem nagrobek dzierżawcy Jagielnicy, a wcześniej uczestnika powstania kościuszkowskiego i wojny

zmarł dnia 7 listopada 1913 r. / „Cześć Jego pamięci”. // A.S. Czyż, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 324.

25 Na obelisku umieszczono inskrypcję: + / IGNACY / ŚLEPOWRON / BAJEWSKI / ŻOŁNIERZ z 1863 r. / WŁAŚCICIEL DÓBR / * 12. II. 1844, + 20. II. 1913. / AVE MARIA! // Na cokole znajduje się natomiast napis: Nieodżałowanemu mężowi / niepokieszona żona // Na podstawie obelisku umieszczono sygnaturę: H. Perier / Lwów // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=16602> [dostęp 28 III 2018 r.].

5. Pomnik poległych, cmentarz
w Trembowli, koniec lat 30. XX w.
Fot. A.S. Czyż

polsko-austriackiej (1809 r.) Franciszka Ksawerego Jordan Rozwadowskiego (1770–1860). W cokole nagrobka umieszczono płytę z wypukłorzeźbioną urną przypominającą kantharos, która dopełnia klasycystyczny program realizacji²⁶ (il. 3).

Najpopularniejszą formą upamiętnienia był jednak krzyż na cokole w różnorodnych typach i odmianach, czego przykładem skromna realizacja z lat 20.–30. XX w. z Kułakowiec. Pomnik wystawiono dla Michała Statkiewicza i jego niewymienionego z imienia syna, o którym zapisano: „zabity na wojnie 1917 r.”, co może sugerować, że zwłoki 30-letniego mężczyzny nie spoczęły na kułakowieckim cmentarzu²⁷. Warto podkreślić, że taką formę nadawano także wcześniejszym realizacjom, co udowadnia skromny pomnik Mikołaja Dunin Wąsowicza (1788–1849), kapitana odznaczonego krzyżem Legii Honorowej, na cmentarzu Mikulinieckim w Tarnopolu²⁸. Krzyżami wieńczono także grobowce ziemne, jak np. Stanisława Sas Hoszowskiego (1841–1918) na cmentarzu w Myszkowicach²⁹.

26 Upamiętnia go inskrypcja: FRANCISZEK JORDAN / ROZWADOWSKI / KAPITAN BYŁYCH WOJSK / POLSKICH PRZEŻYWSZY LAT / 90. UMARŁ DNIA 22= MA / JA 1860. ROKU. SYNOWIE NA PAMIATKĘ / NIEWYGASŁEGO ŻALU TEN / NAGROBEK POSTAWILI- / PROSZĄ KAŻDEGO O / PACIERZ ZA DUSZĘ / JEGO // . A.S. Czyż, *Jagielnica*, w: A.S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, *Cmentarze dawnego powiatu czortowskiego...*, dz. cyt., s. 215, 225.

27 Inskrypcja na betonowym nagrobku głosi: TU / SPOCZYWA / ŚP Michał / Statkiewicz / żył lat 65 umarł / 1916 R I JEGO SYN ZABI / ty NA WOJNIE 1917 R. / żył lat 30 // . K. Trojanek, *Kułakowce*, w: *Cmentarze dawnego powiatu zaleszczyckiego...*, dz. cyt., s. 109.

28 Na nagrobku umieszczono inskrypcję: MIKOŁAJ DUNIN / WĄSOWICZ / KAPITAN WOYSKA POL- / SKIEGO KAWALER KRZY- / ŻA LEGI HONOROWEY / URODZIŁ SIĘ 12 SIER- / PNIA 1788 ROKU UMARŁ / 11 MARCA 1849. / CZEŚĆ PAMIĘĆ I WIECZ- / NY SPOCZYNEK / ZWŁOKOM TYM. // . http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=14602 [dostęp 28 III 2018 r.].

29 Tablicę z inskrypcją umieszczono na płycie nakrywającej grobowiec: D. O. M. / + STANISŁAW. SAS. / HOSZOWSKI. / PRZEŻYŁ 77. LAT / POWSTANIEC.

Typowym rozwiązaniem dla plastyki sepulkralnej Europy Środkowo-Wschodniej, przynajmniej początkowo związanym z prądami romantyzmu, był także krzyż stylizowany na pień drzewa na cokole w formie skałek. Nagrobek o takim kształcie upamiętnia porucznika Eugeniusza Mariana Woronę (1890–1920) na cmentarzu w Monasterzyskach³⁰. Warto przywołać też inny pomnik w tym typie z nekropolii w Buczaczu, który dedykowano Adamowi Ślepowron Piernikarskiemu (1843–1920), powstańcowi roku 1863. Do wyjątkowych należy zachowana dekoracja tego nagrobka. Powyżej tablicy inskrypcyjnej znajduje się orzeł w koronie, który przetrwał czasy sowieckie, mimo że pomnik znajduje się przy jednej z głównych alei cmentarza³¹.

Odmianą omawianego typu nagrobka jest cokół w formie skałek, który upamiętnia Leonarda Kościeszę Mężynskiego (1847–1922), uczestnika powstania styczniowego zesłanego na Sybir, pochowanego na

1863 R. / ZMARŁ 11/8. 1918. / + / BRONISŁAW SAS. / HOSZOWSKI. / PRZEŻYŁ. 56 LAT. / ZMARŁ. 15/1. 1924. R. // . http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=16239 [dostęp 28 III 2018].

30 Na tablicy w formie otwartej książki znajduje się inskrypcja: + / Eugeniusz / Maryjan / WORONA / Porucznik W. P. / przeż. lat 30 / zm. d 7 VII 1920 / Cześć / jego / popiołom! // . U. Dragońska, dz. cyt., s. 466. Wspomnijmy także pomnik w tym samym typie z cmentarza w Sokołowie, opatrzony inskrypcją: + / Kazimierz Konrad / Bilek / * 26/11 1892 / + 6/12 1912 / Pokój Jego popiołom / Bo dla świętej sprawy Polsce służył jak swojej / Dobry, wierny, prawy // . Niestety nie określono dokładnie, jakie były dokonania zmarłego. M.M. Olszewska, *Sokołów*, w: *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego...*, dz. cyt., s. 700–701.

31 Inskrypcja umieszczona w uszakowej ramie głosi: TU SPOCZYWA / S. P. ADAM / ŚLEPOWRON / PIERNIKARSKI / WETERAN z 1863/64 / * 17. XI. 1843 + 7. III. 1920 R. / PROSI O MODLITWY // . A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz...*, dz. cyt., s. 158–159. Wspomnieć warto także nagrobek leśniczego Aleksandra Rajkiewicza (1907–1935) z Trembowli ozdobiony ryngrafem z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej, opartej o uskrzydłonego orła i ujętego panopliami. Być może Aleksander Rajkiewicz także brał udział w zrywach narodowowyzwoleńczych.

nekropolii tarnopolskiej³². Z kolei na cmentarzu w Mikulińcach, w nagrobku Józefa Sadowskiego (1895–1933) krzyż stylizowany na pień drzewa posadowiono na prostopadłościennym cokole, ozdobionym medalionem z wyobrażeniem Matki Boskiej³³. Zmarłego określono jako obrońcę Lwowa, co wskazuje, że brał on udział w wojnie polsko-ukraińskiej (1918–1919).

32 Na jednym z bloków skałek znajduje się inskrypcja: HELENA / Z LISOWSKICH / MĘŻYŃSKA / * 1852 r. + 1892 r. / -.- / LEONARD KOŚCIESZA / MĘŻYŃSKI / BUDOWNICZY / ŻOŁNIERZ W. P. / I SYBIRAK z r. 1863=4 / 1847 r. + 1922 r. / Proszą o Pozdrowienie / Anielskie! // . http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=14920 [dostęp 28 III 2018 r.].

33 Na nagrobku znajdują się dwie inskrypcje: Z TOBĄ CHCIAŁAM PRZEŻYĆ / TĄ ŻYCIA DROGĘ / A BÓG CIĘ ZABRAŁ / TAK WCZEŚNIE / ZA TOBĄ ŻALU / UKOIĆ NIE MOGĘ / SZCZĘŚCIE ME ZNIKŁO / JAK WE ŚNIE // ; Józef SADOWSKI / starszy przodownik P. P. P / komendant miejscowego poster. / obrońca Lwowa z kresów wsch. / * 27/7 1895 + 2/5 1933 / Cześć Jego zacnej Duszy // . http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15703 [dostęp 28 III 2018 r.].

Zdarzało się, że kamienne pomniki wzbogacano elementami metalowymi, najczęściej żeliwnymi, czego przykładem nagrobek Bernarda Władysława (1840–1908), powstańca 1863 r., i majora Ksawerego Mieczysława (1870–1926) Lubicz Potockiego z cmentarza w Rukomyszu. Na posadowionym na cokole w formie stosu kamieni krzyżu umieszczono żeliwną figurę Chrystusa i tytuł³⁴. Częściej zamawiano jednak żelazny krzyż, osadzając go na betonowym cokole, tak jak w przypadku pomnika innego obrońcy Lwowa Aleksandra de Działosz

34 Na nagrobku znajdują się inskrypcje: BERNARD WŁADYSŁAW / LUBICZ POTOCKI / WŁAŚCICIEL DÓBR RUKOMYSZ / ŻOŁNIERZ POWSTANIA R. 1863 / ur. 20 sierpnia 1840 r. / zm. 27 paźdź. 1908 r. / PROSI O POBOŻNE WESTCHNIENIE // ; + XAWERY MIECZYŚLAW / LUBICZ POTOCKI / WŁAŚCICIEL DÓBR RUKOMYSZ / MAJOR WOJSK POLSKICH / UR. 1 MARCA 1870 / ZM. 11 MARCA 1926 / PROSI / o POBOŻNE WESTCHNIENIE // . E. Nowak, *Rukomysz*, w: *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego...*, dz. cyt., s. 670–671.

Kolankowskiego (1866–1932) z Borszczowa³⁵. Wieńczący nagrobek krzyż ujęto listwami i spiralami, które stanowią o jego większej ozdobności przy schematycznie potraktowanym dwustopniowym cokole³⁶.

Innym, dość częstym, szczególnie w latach 20.–30. XX w. monumentem na cmentarzach dawnego województwa tarnopolskiego była stela. W ten sposób upamiętniono pułkownika Józefa Władykę (1853–1938) pochowanego na cmentarzu w Korościatyniu³⁷ oraz Adama Mazura, Stanisława Zwarycza i Stanisława Wasylkoskiego na cmentarzu w Jagielnicy, którzy „polegli za ojczyznę”, a więc byli uczestnikami wojny polsko-ukraińskiej lub polsko-bolszewickiej³⁸. Uczestniczył w tych walkach także Stanisław Pihut (1892–1936) upamiętniony stelą na cmentarzu Mikulinieckim w Tarnopolu³⁹.

Podobna uwaga co do popularności rozwiązań sepulkralnych dotyczy płyty nagrobnej. Przykładem takiej realizacji jest upamiętnienie nauczyciela gimnazjum i kapitana Lesława Juliusza Chlebka (1883–1928) na nekropolii w Buczaczu⁴⁰ oraz Mateusza Mazija (1838–1895)⁴¹ i studenta Politechniki Lwowskiej, odznaczonego orderem Virtuti Militari Piotra Muraszki (zm. 1920)⁴² z Tarnopola.

Oryginalnie na zaprezentowanym tle, ale przewidywalnie w kontekście innych realizacji sepulkralnych, prezentuje się pomnik policjanta Wojciecha Zawiaślaka (1900–1935), odznaczonego Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Walecznych. Pochowanego na cmentarzu w Różanówce byłego legionistę upamiętnia nagrobek w formie wykonanej z piaskowca figury

STANISŁAW / PIHUT / B. LEGIONISTA, PEOWIAK / I ST. SIERŻANT W. P. / KAWALER / KRZYŻA NIEPODLEGŁOŚCI / * 13. XII 1892 + 4. VII 1936. / NIECHAJ MU ZIEMIA KTÓRĄ / UKOCHAŁ I ZA KTÓRĄ / WALCZYŁ LEKKĄ BĘDZIE. / Żona i Brat! // . <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15334> [dostęp 28 III 2018 r.]; B. Gutowski, *Historia...*, dz. cyt., s. 74.

40 Na dwustopniowej, ukośnej płycie nagrobnej znajduje się inskrypcja: JÓZEF CHLEBEK / C.K. PROF. GIMN. * 1844. + 1907. R. / IN CORRUPTA FIDES NUDA QUE VERITAS / QUANDO ULLUM TIBI INVENIE PAREM //.; LESŁAW JULIUSZ CHLEBEK / KAPITAN. W. P. / PROFESOR GIMNAZJALNY / * 1883 + 1928 // . A.S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz...*, dz. cyt., s. 44.

41 Na płycie umieszczono inskrypcję: Tu spoczywa / MATEUSZ MAZIJ / ur 1838 zm 1895 / Uczestnik powstania 1863 r. / - - / MAGDALENA MAZIJ / ur. 1845 zm. 1920 / PROSZA OZDROWAŚ MARIA / Staraniem dzieci Rodzicom 1931 // . <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15265> [dostęp 28 III 2018 r.].

42 Płyta nagrobna ma analogiczny kształt co wyżej wymieniona. Znajduje się na niej inskrypcja: Tu spoczywają zwłoki Studenta Politechniki Lwowskiej / IV. Semestru kawalera orderu Virtuti Militari / Kapitana / PIOTRA MURASZKI / Dowódcy 3/12 kompanii Saperów kresowych / który zginął bohaterską śmiercią przy / zdobyciu Barii w dniu [...] kwietnia 1920 roku. / W imieniu Ojczyzny składamy Ci hołd kolego / oficerowie i żołnierze 12 Baonu Saperów. / Pomnik ten [stawia] D-ca Baonu Sap. KPT WITKOWSKI. // . <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15141> [dostęp 28 III 2018 r.].

Chrystusa niosącego krzyż⁴³. W tej samej konwencji zrealizowano nagrobek Jana Kropielnickiego (zm. 1920) na cmentarzu w Myszkowicach, tyle że na cokole umieszczono figurę św. Jana Ewangelisty⁴⁴.

Zupełnie wyjątkowo prezentuje się natomiast modernistyczny monument o charakterze wybitnie pomnikowym i patriotycznym z nekropolii Mikulinieckiej w Tarnopolu, który upamiętnia Jerzego Dmytrowa (ur. 1892) i Rudolfa Popiela (ur. 1894), poległych 6 maja 1919 r. w walkach z wojskami ukraińskimi⁴⁵. Nagrobek przyjął formę urny na wysokim cokole ozdobionym stylizowanym orłem piastowskim, a na tablicy umieszczono cytą z utworu Juliusza Słowackiego *Testament mój*, który stał się mottem walki o wolność Ojczyzny kolejnych pokoleń Polaków. Całość ujmując zmonumentalizowana laurowa girlanda.

43 Na pomniku umieszczono inskrypcję: + / TU SPOCZYWA / WOJCIECH ZAWIAŚLAK / B. LEGIONISTA I P. P. OD - / ZNACZONY KRZYŻEM NIE - / PODLEGŁOŚCI I KRZYŻEM / WALECZNYCH UR. 21 IV 1900 ZM. 14 XII 1935 // . K. Trojane, *Różanówka*, w: *Cmentarze dawnego powiatu zaleszczyckiego...*, dz. cyt., s. 177. Wspomnijmy także pomnik o analogicznym kształcie innego policjanta – Antoniego Świdzińskiego (1870–1935) z Jagielnicy. Upamiętnia go inskrypcja: Ś. + P. / ANTONI ŚWIDZIŃSKI / Komisarz P. P. / wójt / miasta Jagielnicy / * 27/X. 1870. + 29/XI. 1935. / *prosi o / Zdrowaś Marja!* // . W lewym górnym rogu tablicy inskrypcyjnej umieszczono fotografię na porcelanie, przedstawiającą mężczyznę o gładko zaczesanych włosach, z wąsami. Ujęta niemal do kolan postać ubrana jest w mundur z licznymi odznaczeniami. W lewej, swobodnie opuszczonej wzdłuż ciała dłoni trzyma czapkę. Do boku przytwierdzono oficerską szablę. A.S. Czyż, *Jagielnica...*, dz. cyt., s. 217, 245.

44 S + P / JAN KROPIELNICKI ŻOŁNIERZ WOJSK / POLSKICH / * 18[...] + 1920 // . <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=16451> [dostęp 28 III 2018 r.].

45 Umieszczono na nim inskrypcję: Jerzy Dmytrów / I. X. 1892 / Rudolf Popiel / 16. VI. 1894 / Członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej / + 6. V. 1919 / w Tarnopolu. / R. I. P. / „...lecz zaklinam, niech żywi nie traca nadziei...” / <Słowacki> / KOMITET OBYWATELSKI / Z ramienia Powiatowej Organizacji Narodowej / w Tarnopolu / Ten pomnik ufundował / Wystawił dnia 1. XI 1925 // . B. Gutowski, *Historia...*, dz. cyt., s. 74–75.

Charakter nagrobka ufundowanego w 1925 r. przez komitet działający z ramienia Powiatowej Organizacji Narodowej nie jest przypadkowy. Odbywały się przy nim różnorodne uroczystości patriotyczne, nie rzadko połączone z obchodami świąt państwowych.

GROBOWCE I KAPLICE

Na omawianym obszarze kaplice i grobowce kubaturowe występują stosunkowo rzadko, ze względu przede wszystkim na koszty, które należało ponieść przy tego typu inwestycjach. Większość budowli była związana z organizacją miejsca pochówku dla całej rodziny. W interesującym nas kontekście upamiętnienia uczestników walk narodowowyzwoleńczych należy przywołać kaplice na cmentarzach w Dźwiniacze i w Kołędzianach, które łączyły się ideowo z istniejącymi w tych miejscowościach rezydencjami Kęszyckich i Albinowskich⁴⁶.

Obie kaplice powstały mniej więcej w tym samym czasie, tj. w latach 1826–1830, a następnie były w latach 70. XIX w. odnawiane, stanowiąc połączenie tendencji klasycystycznych (opracowanie elewacji) z elementami neogotyku (wykroje płycin, fryzy), ugruntowanych w architekturze wschodniej flanki monarchii habsburskiej w drugiej ćwierci XIX w. Moda na neogotyckie mauzolea rodowe pojawiła się w krajach niemieckich ok. 1800 r. pod wpływem rozwiązań angielskich, wpisując się w romantyczną wizję przyrody i cmentarzy, a z czasem kojarząc się także ze stylem chrześcijańskim, szczególnie rzymsko-katolickim⁴⁷.

46 R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9, *Województwo Podolskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 157–160 (kaplica w Kołędzianach oraz pałac w Dźwiniacze nieodnotowane).

47 *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 1, *Kościół*

35 Na cokole znajduje się owalna cynowa tablica z malowanym napisem: Ś. + p. / Aleksander de Działosz Kolankowski / emeryt. P. K. P. obrońca m. Lwowa / Zasnął w Panu dnia 20. X. 1932 r. / Przeżywszy Lat 66. // . A.S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, dz. cyt., s. 32, 35. Na marginesie wspomnijmy ekspozycję parafii w Porchowej ks. Jana Dziugiewiczza, który został zabity przez wycofujące się oddziały ukraińskie 16 VI 1919 r. Uznano go za męczennika za wiarę i Ojczyznę, a miejsce jego pochówku na miejscowym cmentarzu oznaczono stelą z medalionem z wypukłorzeźbionym obliczem Chrystusa w koronie cierniowej. E. Nowak, *Porchowa*, w: *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego...*, dz. cyt., s. 584.

36 Więcej na temat metalowej dekoracji nagrobków na omawianym obszarze zob. B. Gutowski, *Nagrobki żeliwne na Podolu – wybrane przykłady i tendencje*, w: *Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2011, s. 75–82.

37 Nagrobek wykonano z czerwonego piaskowca, a umieszczono na nim inskrypcję: Ś. + P. / JÓZEF / WŁADYKA / PUŁKOWNIK / * 1853 + 1938. / CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI // . Tenże, *Korościatyn*, w: *Cmentarze dawnego powiatu buczackiego...*, dz. cyt., s. 324.

38 W szczycie steli biegnąca po łuku inskrypcja głosi: POLEGLI ZA OJCZYZNĘ // . Napis jest kontynuowany na żeliwnej tablicy poniżej: TU. SPOCZYWAJĄ / S. P. / STANISŁAW. ZWARYCZ. / ADAM. MAZUR. / STANISŁAW. WASYLKOSKI. / PROSZĄ O WSPOMIENIE / DO BOGA. – // . A.S. Czyż, *Jagielnica...*, dz. cyt., s. 217, 234–235.

39 Na steli znajduje się inskrypcja: TU SPOCZYWA / Ś. P.

6. Pomnik poległych podczas wojny polsko-ukraińskiej, cmentarz w Strusowie, lata 30. XX w. Fot. A.S. Czyż

Skromna kaplica w Dźwiniacze upamiętnia przedstawicieli rodziny Kęszyckich herbu Nałęcz, którym ufundowano niewyróżniające się, kamienne epitafia inskrypcyjne. Wymieniono w nich: Marcina (1877–1826) kawalera orderu św. Stanisława i uczestnika powstania kościuszkowskiego, Teodora (1798–1869) walczącego u boku Napoleona, Pawła (1802–1854) oraz Józefa (1810–1871) oficerów Wojska Polskiego, odznaczonych orderem Virtuti Militari⁴⁸. W kaplicy w Dźwiniacze spoczął być może także Dominik Magnuszewski (1810–1845), żonaty z Karoliną z Kęszyckich, znany i ceniony dramaturg, poeta i prozaik, a także uczestnik powstania listopadowego, którego upamiętniono epitafium⁴⁹.

Znacznie bardziej wystawna jest kaplica w Kołędzianach, którą, jak głosi napis na tablicy u wejścia do krypty, ufundował w 1830 r. Franciszek Albinowski. W 1877 r. odnowił ją kolejny właściciel dóbr Kornel Horodyski, ujmując dodatkowo grobowcami w formie bramy z arkadą. Motyw ten

⁴⁸ i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, t. 10, Kraków 2002, s. 110–111; W. Bałus, *Gotyk bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011, s. 116, 118–120, 123, 127–129.

⁴⁹ W kaplicy znajduje się w sumie dziewięć epitafiów, w tym z następującymi inskrypcjami: MARCIN NAŁĘCZ / KĘSZYCKI / Porucznik chorągwi pan / cernej Pułkownik wojsk / pol. kawaler ord S. Stanisła / wa i Kościuszki pierścienia w[a] / leczności. ur 1770. zm 182[6] //; [TE]ODO[R] NAŁĘCZ / KĘSZYCKI / Porucznik gwardyi Sa / skiej Napoleona I. Ce / sarza Francyi urodz. / 1798. umarł 1869. //; PAWEŁ NAŁĘCZ / KĘSZYCKI / Rotmistrz gwardyi sza / szerów królestwa pols. / kawaler orderu virtuti / militari / urod. 1802 / zmarł. 1854 //; Józef Nałęcz / KĘSZYCKI / Porucznik adiutant / gwardij Ułanów wojsk / polskich Kawaler Or / deru Virtuti Militari / ur 1810 1/[7] zm 1871 1/12 // . Pod kaplicą znajduje się krypta wsparta na filarzach, gdzie zachowały się pozostałości trumien drewnianych i cynowych. A.S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, dz. cyt., s. 56–60.

⁴⁹ Głosi ono: DOMI[NIK] / MAG[NUS]ZEWSKI / [P] orucz[nik] gwardyi g[re] / [nadierów] wojsk pol[skich] / kawaler orderu virtuti / militari autor [...] / urodzony 1810. [zm 1845] // . Tamże, s. 57–58, 61.

odwołuje się do popularnego motywu sepulkralnego związanego z ideą przejścia z życia do śmierci. Jeden z takich grobowców kryje zwłoki zmarłych z rodziny Poraj Garnyszów, w tym Piotra (1804–1881) odznaczonego orderem Virtuti Militari, oficera powstania 1831 r., emigranta a następnie spiskowca z 1848 r., i jego żonę Amelię z Radziszewskich (ok. 1815–1884), która współpracowała z narodowym ruchem galicyjskim oraz konspiracyjnym Towarzystwem Sióstr. W grobowcu złożono także zwłoki Józefa Poraj Garnysza (1800–1871), brata Piotra, żołnierza wojsk francuskich i działacza ruchu narodowo-wyzwoleńczego, udanego poetę i tłumacza socjalistów utopijnych⁵⁰. Co ciekawe, jedynie w przypadku Piotra Poraj Garnysza wspomniano w inskrypcji o chwalebnej karcie powstańczej. O dokonaniach pozostałych osób dowiadujemy się z wydawnictw biograficznych.

W tym miejscu należy także przywołać kamienne epitafia w kościele w Chomiakówce, który za sprawą właściciela dóbr Waleriana Podlewskiego (1809–1885) pełnił też funkcję mauzoleum rodu, a także upamiętniał przyjaciół rodziny⁵¹. Jedno z nich poświęcono jego przodkom oraz braciom: Aleksandrowi (zm. 1869), Sewerynowi (zm. 1853) i Mikołajowi (zm.

⁵⁰ Na frontowym licu grobowca znajduje się inskrypcja: + / ANNA / Z PRZYBYSŁAWSKICH RADZISZEWSKA / * 1790. + ¹¹/₂ 1877. / PIOTR PORAJ GARNYSZ / kapitan 3 pułku Ułanów / b. w. polskich Od 1822–1831. / Ozdobiony krzyżem / Virtuti Militari / * 1804. + 1881. / AMELIA Z RADZISZEWSKICH / GARNYSZOWA / * ¹⁷/₁₂ 1817. + ¹⁰/₁₂ 1884. / JÓZEF PORAJ GARNYSZ / * 1800. + ²⁹/₁₂ 1871. / GOTFRYD PORAJ GARNYSZ / * 1825. + ⁴/₁₀ 1891. / LUDWIKA Z GARNYSZÓW / GARNYSZOWA / * 15/7 1842. + ²/₇ 1887. // . A. Skrodzka, *Kołędziany*, w: A.S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 260–263.

⁵¹ R. Aftanazy, dz. cyt., t. 7, *Województwo Ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995, s. 38–39; *Materiały do dziejów sztuki sakralnej...*, dz. cyt., t. 17, Kraków 2009, 54, 64–66.

1852), którzy podobnie jak on sam walczyli w powstaniu listopadowym. Fundator nie zapomniał też o innych towarzyszach broni, bowiem kolejną tablicę poświęcił „Przyjaciołom w [...] młodości i towarzyszący w roku 1831 Józefowi Borkowskiemu, Mieczysławowi Gołuchowskiemu zmarłym w roku 1844”. Inną dedykował przyjaciołom, w tym Wincentemu Brutusowi Jordan Rozwadowskiemu (1806–1849) i Edmundowi Dzieduszyckiemu (1811–1851), którzy brali udział w powstaniu listopadowym⁵².

Dokładnie takie same zasady – fundacji dla całej rodziny – obowiązywały w przypadku grobowców. Do skromnych realizacji należy grobowiec rodziny

⁵² Treść długich inskrypcji, w których przywołano innych członków rodziny i przyjaciół zob. A.S. Czyż, *Chomiakówka*, w: A.S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 102–105.

Kulińskich na cmentarzu Mikulinieckim w Tarnopolu z 1880 r., w którym złożono zwłoki Wincentego (zm. 1898), przemysłowca i uczestnika powstania w 1863 r.⁵³ Na

⁵³ Na grobowcu znajdują się następujące inskrypcje: NIECH / ODPOCZYWAJĄ / W POKOJU // . ANTONI KULIŃSKI / b. radny miasta / Tarnopola / -- // . Jeżeli będziesz / baczył nieprawości / PANIE: PANIE / któż się ustoi? / (Ps. 129) //; JAM JEST / zmartwychwstanie / [i] żywo[łt] / kto wierzy we mnie / choćby umarł / żyć będzie / [wiecznie] //; GROBOWIEC KUKLIŃSKICH [de] POKORA // . -- / Tu spoczywa / EMILIA KULIŃSKA / zmarła w ósmej wiosnie życia / w sobotę wielkanocną roku 1874 / Przeniesiona do grobowca za / staraniem brata Antoniego / w r. 1880 / -- //; Tu spoczywa / WINCENTY KULIŃSKI / Przemysłowiec obywatel m. Tarnopola / i uczestnik powstania z r. 1863 / Doczesne pielgrzymowanie zakończył / 11go lipca 18[9?]8 roku / mając lat 63. / -- / Tu spoczywa / ANTONI SCHENKIRZYK / c. k. urzędnik sądowy / zmarł 22go Czerwca 1893 / Przeżywszy lat 55. / -- / -- //; POD OPIEKĄ BOGA I DOBRYCH LUDZI // . <http://cmentarzarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15405> [dostęp 28 III 2018 r.]

wspomnianej nekropolii ciekawie prezentuje się secesyjny grobowiec Sas Topolnickich, w którym spoczął Józef (1835–1908) – powstaniec styczniowy⁵⁴. Budowli, wyróżniającej się w pejzażu sepulkralnym zachodniego Podola, nadano formę geometryzującą, bliską secesji wiedeńskiej⁵⁵. Inny grobowiec, z cmentarza w Czortkowie, skromny i sztamkowy, upamiętnia zmarłych z rodziny Stettnerów, Kulijów, Opackich, a dedykowane im inskrypcje zapisano w języku polskim, ukraińskim i angielskim. Jedną z nich upamiętnia Jana Stettnera (1845–1931), powstańca z 1863 r.⁵⁶

POMNIKI I KWATERY POLEGŁYCH

Cmentarze, postrzegane nie tylko jako miejsce pochówków, ale również jako przestrzeń publiczna, były miejscem, gdzie oficjalnie upamiętniano poległych w walkach związanych z odzyskaniem niepodległości, w tym tzw. nieznanym żołnierzom wojen polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Są to więc z jednej strony cmentarze wojskowe powiązane z pomnikiem lub też sam pomnik, a z drugiej strony kwatery poległych. Zapewne takich cmentarzy czy też kwater wojennych było niegdyś więcej, ale obecnie czytelne są ich pozostałości jedynie w Czortkowie, Monasterzyskach (il. 4) i w Tarnopolu.

54 Na budowlu umieszczono trzy tablice z napisami: GROBOWIEC / TOPOLNICKICH //.; + / JAN SAS TOPOLNICKI / starszy rewident P. K. P. / * 18. IX. 1870 + 12. IV. 1923 r. / Wieczny odpoczynek / racz mu dać Panie. //.; + / MARYLA z TOPOLNICKICH / FECHTEROWA / żona dyrektora szpitala / * 15. VIII. 1877. + 16. XII. 1909. / Jako senne marzenie przeszła przez życie / pozostawiając w nieutulonym żalu / męża i dziecięć //.; JÓZEF SAS TOPOLNICKI / b. oficer wojsk polskich 1863 r. / Starszy Inspektor / i właściciel dóbr ziemskich / * 19. III. 1835. + 10. VIII. 1908. / Wieczny odpoczynek / racz mu dać Panie. // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15318> [dostęp 28 III 2018 r.].

55 Na temat cmentarnej secesji zob. B. Gutowski, *Secesja na cmentarzach*, w: *Sztuka...*, dz. cyt., s. 99–118.

56 Tenże, *Czortków...*, dz. cyt., s. 166–167.

W Czortkowie cmentarz wojenny był usytuowany w północnej części dzisiejszego obszaru nekropolii, jednak nagrobki poległych w wojnach polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej nie zachowały się. Częścią tego założenia był modernistyczny, wysoki cokół zdobiony płaskorzeźbionym orłem i krzyżem legionów, który, choć zniszczony, do dziś stanowi dominantę w tej części nekropolii⁵⁷. W Monasterzyskach wydzielony teren północnego obszaru stanowi cmentarz wojskowy z okresu I wojny światowej, gdzie znajdowały się też zbiorowa mogiła z krzyżem upamiętniająca powstańców z 1863 r. oraz kwatera kilkudziesięciu żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Tych ostatnich uwieczniają proste, betonowe krzyże z metalowymi tabliczkami o ściętych krawędziach, na których napisy uległy niestety zatarciu⁵⁸ (il. 4). Analogiczne krzyże pojawiają się na cmentarzu Mikulinieckim w Tarnopolu i upamiętniają one nie tylko poległych, ale także zmarłych w późniejszym czasie uczestników wojen. Na części z nich zachowały się inskrypcje⁵⁹.

Dość często monumenty łączono z kwaterą poległych, tak jak w Czortkowie, ale zdarzało się, że funkcjonowały one niezależnie, czego przykładem jest pomnik na

57 Całość założenia o powierzchni 30 x 25 m ujmowało ogrodzenie składające się z cokołów i żeliwnych łańcuchów. Na cokole pomnika umieszczono napis: BOJOWNIKOM / NIEPODLEGŁOŚCI / POLEGŁYM / w OBRONIE / OJCZYZNY // *Mocno dziś zniszczony cokół mógł być zwieńczony pełnoplastycznym wyobrażeniem herbu Rzeczypospolitej. Na cmentarzu w Czortkowie znajduje się także zachowany fragmentarycznie pomnik w formie krzyża na cokole ze słabo czytelną inskrypcją: [...] / [...]ALIN[...] / [ŻOŁNIE]RZ WOJSK [...] / [...]L OFIAR[A] / [...]GO Z[A][...] O[...] / [...] W 97 ROK[U] // Tamże, s. 130, 135, 200–201.*

58 U. Dragońska, dz. cyt., s. 399.

59 W kwaterze (sektor 12a) znajduje się w sumie pięć krzyży. Na jednym z nich zachowała się blaszana tabliczka z napisem: ś. + p. / Ignacy Ozdowski / major i dowódca 1/12 p. a. ł. / zmarł dn. 27/X 1934 / Cześć Jego pamięci // <http://cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl/obiekty.php?id=15009> [dostęp 28 III 2018 r.].

nekropolii zaleszczyckiej⁶⁰. Z kolei w Trembowli (il. 5) i w Kopyczyńcach pomnikom nadano niemal tę samą, choć obiegową formę żeliwnego i ażurowego krzyża na cokole⁶¹, sytuując je pośród nagrobków z pierwszej połowy XX w. Elementem wyróżniającym jest jedynie monumentalna skala obu realizacji.

Zupełnie innym przykładem rozwiązań jest pomnik w Strusowie upamiętniający poległych podczas wojny polsko-ukraińskiej (il. 6). Nie tylko dominuje on wielkością nad nagrobkami, ale został włączony kompozycyjnie w bramę cmentarną. Monument wieńczy figura potężnego orła na skałach⁶², co nadaje realizacji wybitnie patriotyczny charakter z jednoznacznym odwołaniem do czytelnego symbolu państwa polskiego. Wyróżniający się na tle cmentarza w Strusowie pomnik został zapewne zrealizowany przez miejscowe, bardzo sprawne warsztaty kamieniarskie⁶³.

* * *

Omówione pomniki, choć upamiętniają osoby wstawione walką o niepodległość Polski, stanowią typowe rozwiązania sepulkralne: krzyż na cokole, obelisk, płyta

60 Pomnik w Zaleszczykach (krzyż na cokole) opatrzono następującą inskrypcją: DULCE ET DECORUM / EST PRO PATRIA MORI / POLEGŁYM W LATACH / 1914 – 1920 / RODACY //.; MŁODZIEŻ / SEM. NAUCZ. / W r. 1922 // *A.S. Czyż, A. Zdzieborska, dz. cyt., s. 283.*

61 W cokole monumentu z Kopyczyniec umieszczono tablicę z napisem: NIEZNAEMU ŻOŁNIERZOWI / POLEGLEMU ZA OJCZYZNĘ / RODACY // *oraz ozdobiono ją płaskorzeźbioną szablą i liśćmi dębu. Pomnik z Trembowli ma wymienioną tablicę i upamiętnia obecnie bojowników o niepodległość Ukrainy.*

62 W cokole pomnika wykonanego z miejscowego piaskowca umieszczono tablicę z napisem: OFIAROM / WALK / ROKU 1918–1919 // *Figura orła pozbawiona jest obecnie głowy.*

63 *A.S. Czyż, Klasycystyczne nagrobki na cmentarzach dawnego powiatu trembowelskiego...*, dz. cyt., s. 419–420.

nagrobna, stela, figura. Są to przy tym realizacji w większości prowincjonalne, a do rzadkości należą te wykonane przez uznanych twórców. Podobne uwagi można odnieść do przywołanych epitafiów z kaplic i kościołów rodowych. Jednak nie forma czy też kosztowny materiał i maestria wykonania decydują o wadze omówionychabytków, a fakt że przypominają o tych, którzy swe życie i zdrowie złożyli na ołtarzu Ojczyzny.

MONUMENTS TO THE PARTICIPANTS IN NATIONAL LIBERATION STRUGGLES ON THE SOUTHERN-EASTERN TERRITORY OF THE FORMER TERNOPIL VOIVODESHIP

ANNA SYLWIA CZYŻ

The article covers the analysis of tombstones in the Ternopil voivodeship (Ukraine) which mark the burial places of participants in Polish independence battles and wars in the 20th century. Their identification was possible thanks to inventory work carried out by the Institute of Art History of Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. Despite their typical form, the significance of the monuments discussed lies in their connections with the history of Poland.